

**NEDERLAND
NEUTRAAL**

WIM KLINKERT
SAMUËL KRUIZINGA
PAUL MOEYES

NEDERLAND NEUTRAAL

De Eerste Wereldoorlog
1914–1918

BOOM
AMSTERDAM
MMXIV

*Deze publicatie is mede tot stand gekomen
dankzij een bijdrage van het door het Prins Bernhard
Cultuurfonds beheerde Wim en Nini H. Fonds,
en een bijdrage van de J.E. Jurriaanse Stichting.*

© 2014 De auteurs

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912
gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden
verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd
gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm
of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door
fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder
voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

*No part of this book may be reproduced in any way whatsoever
without the written permission of the publisher.*

Afbeeldingen omslag

Voorzijde:

Gemobiliseerde soldaten in een loods
aan de Cruquiusweg in Amsterdam, 1914.
[Stadsarchief Amsterdam]

Achterzijde:

Aflossing van de wacht aan de Hollandse Waterlinie,
schilderij door Lambert M. Jansen, 1918.
[Nationaal Militair Museum, Soesterberg]

Beeldredactie

Froukje Holtrop, Amsterdam

Boekverzorging

René van der Vooren, Amsterdam

ISBN 978 94 6105 351 0 | NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

Inhoud

Voorwoord 7

- I WILHELMINA (1880–1962)
Strijdbaar & standvastig
Paul Moeyes
II
- 2 C. J. SNIJDERS (1852–1939)
Met het geweer in de aanslag
Wim Klinkert
73
- 3 C. J. K. VAN AALST (1866–1939)
Het brutaalst van allemaal
Samuël Kruizinga
129
- 4 J. LOUDON (1866–1955)
Beschermheer van de neutraliteit
Paul Moeyes
173
- 5 F. E. POSTHUMA (1874–1943)
'Heere God! Straf Posthema!'
Samuël Kruizinga
225
- 6 L. A. VAN ROYEN (1865–1946)
De meester-netwerker
Wim Klinkert
281

- 7 J. C. SCHRÖDER (1871–1938)
De luis in de pels
Paul Moeyes
327
- 8 H. A. C. FABIUS (1878–1957)
Stille strijder achter de schermen
Wim Klinkert
375
- 9 E. HELDRING (1871–1954)
Varen zonder kompas
Samuël Kruizinga
423
- Epiloog* 459
Noten 469
Literatuur 507
Illustratieverantwoording 519
Register 521

Voorwoord

In het verhaal *De Ontbijtzaal* (1987) van F.B. Hotz is de hoofdpersoon Thomson een groot bewonderaar van de Nederlandse neutraliteit tijdens de Eerste Wereldoorlog. Ook voor zichzelf vindt hij de neutrale opstelling de ideale levenshouding: 'Hij vond zich oud genoeg om niet langer gemengd te worden in het getob en gezever van de anderen.' Maar als hij met zijn vrouw op vakantie is in Limburg, waar hij onderzoek wil doen naar de vermeende neutraliteitsschending door Duitse troepen in augustus 1914, ervaart hij dat hij zich in de ontbijtzaal, waar alle gasten elkaar 's ochtends ontmoeten, onmogelijk afzijdig kan houden. Tegen zijn zin raakt hij betrokken bij de besognes van zijn medegasten, en in plaats van een paar ongestoorde vakantiedagen is hij voortdurend in de weer om mensen te helpen, te paaien of gerust te stellen. Jaloers kijkt hij naar een koffieschenkende non: 'Zij' althans had die buitenwereldse neutraliteit bereikt, die Thomson nastreefde.¹ De onderliggende ironie van het verhaal is dat de ervaringen van Thomson overeenkomen met die van het neutrale Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog. Nederland bleef neutraal, en had gehoopt dat dat zou betekenen dat het geheel afzijdig bleef terwijl de omliggende landen elkaar te vuur en te zwaard bestreden. Die hoop bleek al snel een illusie. Zo'n neutraliteit is wat Hotz zo fraai een 'buitenwereldse' neutraliteit noemde, een neutraliteit die alleen is voorbehouden aan nonnen die de wereld de rug hebben toegedraaid en hun leven grotendeels in de afzondering van een klooster doorbrengen. Maar voor het Nederland van 1914, met zijn open economie, zijn internationale handelsbetrekkingen, zijn overzeese koloniën, zijn centrale ligging te midden van de oorlogvoerende partijen en zijn afhankelijkheid van de buitenlandse contacten, was een strikte afzijdigheid volstrekt onmogelijk.

De neutraliteitstheorie en -praktijk bleken bitter weinig gemeen te hebben. Nederland kreeg met de oorlog te maken, of het nu wilde of niet: een miljoen Belgische vluchtelingen zochten hier een veilig heenkomen, de Britten maakten ons land tot onderdeel van hun blokkadepolitiek, voor Duitsland bleef het de economische luchtpijp waardoor het zo veel mogelijk grondstoffen en goederen probeerde te importeren. Als gevolg daarvan rukten en trokken Groot-Brittannië en Duitsland vier jaar lang aan de Nederlandse neutraliteit om die naar hun eigen oorlogsstrategieën af te buigen, terwijl de Nederlandse regering zich tegen die pressie moest verzetten zonder een van de oorlogvoerende landen voor het hoofd te stoten en daarmee de schijn van partijdigheid

op zich te laden, en er tegelijkertijd voor moest waken dat de Nederlandse economie en samenleving geheel ontwricht zouden raken.

Niemand in Nederland had zich ooit afgevraagd wat er bij kwam kijken om een kleine neutrale staat die wordt omringd door elkaar bestrijdende grootmachten vier jaar lang buiten een wereldoorlog te houden, en de periode 1914–1918 is er dan ook een van laveren en improviseren, van handig inspelen en van machteloos toezien, en van botsende inzichten en toenemende frustraties.

In dit boek hebben we getracht een beeld te geven van die Nederlandse neutraliteit in al haar schakeringen aan de hand van negen hoofdrolspelers. Vijf van hen behoorden tot de beleidsbepalende elite: het staatshoofd koningin Wilhelmina, de ministers J. Loudon (Buitenlandse Zaken) en F.E. Posthuma (Landbouw, Nijverheid en Handel), generaal C.J. Snijders als opperbevelhebber van de land- en zeestrijdkrachten en C.J.K. van Aalst, de president van de Nederlandsche Handel-Maatschappij en een van de leidende figuren van de financiële en handelswereld. Drie anderen waren actief op lagere, maar uit praktisch oogpunt minstens zo belangrijke niveaus: H.A.C. Fabius organiseerde de militaire inlichtingendienst, L.A. van Royen werd belast met het opzetten van een vaderlandse wapenindustrie en E. Heldring ervoer als reder alle kansen en gevaren waar de Nederlandse handel in oorlogstijd mee te maken kreeg. Als buitenbeentje is er tot slot J.C. Schröder, de hoofdredacteur van *De Telegraaf*. Hij drong er juist op aan dat Nederland *wel* partij zou kiezen, en vormde daardoor volgens de autoriteiten een interne bedreiging voor de neutraliteitshandhaving.

Wat we met die negen verschillende invalshoeken willen aantonen is hoe divers de neutraliteit was. Te lang is de Nederlandse geschiedenis tijdens de Eerste Wereldoorlog afgedaan met de dooddoener: ‘Nederland was neutraal’, waarbij de suggestie is dat iedereen dan meteen instemmend knikt en een helder beeld heeft van wat die neutraliteit in de praktijk van een wereldoorlog inhield. Maar de oorlogsjaren bewijzen nu juist dat zo’n helder beeld nooit heeft bestaan: de standaard neutraliteitsproclamatie die Nederland in juli 1914 uitvaardigde had alleen betrekking op de houding van de Nederlandse regering ten aanzien van de oorlogvoerende partijen, hun legers en hun vloeten, en zei verder niets over de gevolgen van de neutraliteitsstatus voor de landsverdediging, de internationale handel, de samenleving en de economie, de gemobiliseerde troepen, de verhouding regering-parlement, de reactie op eventuele blokkademaatregelen, de opstelling van de pers, de voedsel- en brandstofvoorziening, de spionageactiviteiten van buitenlandse agenten, en de gevaren voor koopvaardij en visserij op de open, ‘vrije’ zee.

Wat deze negen verhalen illustreren, is dat iedereen op zijn of haar eigen terrein eigen prioriteiten stelde en dat het staatshoofd, de leden van de regering en al die verschillende belangenvertegenwoordigers vier jaar lang naar-

stig op zoek waren naar een algemene consensus die de Nederlandse neutraliteit werkbaar en effectief zou houden. De Eerste Wereldoorlog in Nederland is een periode waarin de gevolgen, gevaren en grenzen van de neutraliteit worden verkend, en waarin het begrip neutraliteit voor alle betrokkenen een andere betekenis en lading krijgt.

In de jaren voor de Eerste Wereldoorlog werd er in Nederland op allerlei manieren naar de neutraliteitspolitiek verwezen: men noemde het een afzijdigheidsbeleid, of een onzijdigheidsbeleid, en ook wel een zelfstandigheidspolitiek. Wat de jaren 1914–1918 aantoonden, was dat die termen niet langer als synoniem voor de neutraliteitspolitiek gebruikt konden worden. Nederland slaagde er niet in zich tijdens de Grote Oorlog afzijdig te houden, en er waren momenten waarop ook de nationale zelfstandigheid ernstig in het gedrang kwam. En wat die onzijdigheid betreft was eerder het omgekeerde het geval: de Nederlandse neutraliteit was tijdens de oorlog *veelzijdig*, en het is die veelzijdigheid die dit boek in kaart wil brengen.

Koningin Wilhelmina, 1912.

I

KONINGIN WILHELMINA

1880–1962

Strijdbaar & standvastig

Op 6 september 1898, een week na haar achttiende verjaardag, vond in de Nieuwe Kerk te Amsterdam de inhuldiging van de nieuwe koningin der Nederlanden plaats. In de eed die zij daarbij aflegde beloofde koningin Wilhelmina haar volk ‘de onafhankelijkheid en het grondgebied des Rijks’ met al haar vermogen ‘te verdedigen en te bewaren’. De woordvolgorde was veelzeggend: eerst het actieve ‘verdedigen’, daarna het passieve ‘bewaren’. De twee wereldoorlogen die de zwaartepunten van haar regeringsperiode vormden, zouden aantonen dat het eerste haar inderdaad veel beter afging dan het laatste.

Nederland neutraal

Bij de troonsbestijging van koningin Wilhelmina was het behoud van de Nederlandse neutraliteit al ruim een halve eeuw het fundament van het buitenlandse beleid. Na de Belgische onafhankelijkheid van 1830 (waarin de Nederlandse koning Willem I pas in 1839 had berust) was Nederland een kleine Europese staat met een groot koloniaal rijk. Veertig jaar later, na de Duitse eenwording, waren België en Nederland omringd door drie Europese grootmachten, die elkaar bezagen met een mengeling van wantrouwen, rivaliteit en rancune. De neutraliteitspolitiek was het antwoord van de Nederlandse beleidsmakers op die voortdurende dreiging. De redenering die naar dat antwoord had geleid stoelde geheel op de rivaliteit tussen de grootmachten. De geografische ligging van Nederland was strategisch gezien zo belangrijk dat annexatie door een der grootmachten voor de andere twee partijen onder alle omstandigheden onacceptabel zou zijn. Een prettige bijkomstigheid was dat de geografische ligging van Nederland zo gunstig was dat het niet als een toekomstig slagveld van een Europese oorlog zou dienen: een treffen tussen Engeland en Duitsland zou waarschijnlijk op zee plaatsvinden, en bij een botsing tussen Frankrijk en Duitsland lag België veel meer in de gevarenzone.

Nederlandse militaire denkers redeneerden dan ook dat Nederland een goede kans maakte een Europese oorlogsdans geheel te ontspringen. En in het ergste geval zou men waarschijnlijk slechts het doelwit van een ‘nevenaantal’ worden; een van de strijdende partijen zou dan als onderdeel van een groter strijdplan kunnen besluiten een betrekkelijk klein deel van haar strijdmacht af te splitsen om Nederland te bezetten. Maar tegen zo’n kleinere strijdmacht zou een goed geoefend Nederlands leger zich met succes moeten kunnen verdedigen. Vandaar dat was gekozen voor een *gewapende neutraliteit*: Nederland verklaarde zich neutraal, beloofde nooit als agressor op te treden, maar verklaarde tegelijkertijd wel dat het zich altijd gewapenderhand tegen een vijandelijke inval zou verzetten. De neutraliteit betekende dus niet dat de landsverdediging zou worden veronachtzaamd. Integendeel, zoals de koningin in haar eedsaflegging expliciet had aangegeven, wenste Nederland de eigen soevereiniteit te verdedigen, en de gewapende neutraliteit kon alleen succesvol zijn als de Nederlandse strijdmacht sterk genoeg was om de potentiële tegenstanders te imponeren.

De Nederlandse neutraliteitspolitiek steunde dus op twee pijlers: het buitenland moest ervan overtuigd worden dat Nederland bij het uitbreken van een oorlog strikt neutraal zou blijven, en tegelijkertijd moest de Nederlandse defensie zo krachtig zijn dat de Europese grootmachten Nederland uit hun aanvalsplannen zouden schrappen.

De Eerste Vredesconferentie

In augustus 1898, nog tijdens de voorbereiding voor de feestelijke inhuldiging van de nieuwe koningin, ontving het ministerie van Buitenlandse Zaken een Russisch voorstel voor het beleggen van een internationale vredesconferentie, die ten doel had de Europese wapenwedloop aan banden te leggen en daarmee het oorlogsgevaar te verminderen. De Nederlandse regering reageerde positief, en werd nog enthousiaster toen zij in februari 1899 door de regering in Sint-Petersburg werd gevraagd als gastheer van de conferentie op te treden. Het feit dat Nederland was uitgekozen om de Eerste Vredesconferentie te organiseren, en dat geen enkel land daartegen bezwaar had gemaakt, was een internationale erkenning van de Nederlandse neutraliteit.

Er waren twee uitzonderingen op dat Nederlandse enthousiasme: de minister van Buitenlandse Zaken, Willem Hendrik de Beaufort, vond het weliswaar een hele eer voor het land, maar vreesde dat die eer gepaard ging met een gevaarlijke keerzij. Als organiserend land zou Nederland betrokken kunnen raken bij allerlei politieke conflicten, en volgens De Beaufort waren de Nederlandse belangen daar niet mee gediend: ‘Een kleine staat moet zich zoo veel mogelijk uit het gedrang houden.’¹ Zijn vrees bleek gerechtvaardigd toen de